

УДК 80
ББК 81.2 Тоҷ-2

**ЯК ВАЗИФАИ МУҲИМИ
ПАЙВАНДАКҲО ДАР ОСОРИ
САДАҲОИ X – XIII**

**ОДНА ИЗ ВАЖНЫХ ФУНКЦИЙ
СОЮЗОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
ЛИТЕРАТУРЫ X-XIII СТОЛЕТИЙ**

**ONE IMPORTANT FUNCTION OF
CONJUNCTIONS IN THE LITERARY
PRODUCTIONS OF THE X-TH – THE
XIII-TH CENTURIES**

Қўрғонов Зоҳид, н.и.филол., дотсенти
кафедраи забони тоҷикии ДДХ ба номи акад.
Б.Гафуров (Тоҷикистон, Хуҷанд)

Курганов Зоҳид, к. филол. н., доцент кафедры
таджикского языка ХГУ им. акад. Б.Гафурова
(Таджикистан, Худжанд)

Kurganov Zokhid, candidate of philological sciences, Associate Professor of the Tajik language department under KhSU named after acad. B. Gafurov (Tajikistan, Khujand) **e-mail:** suhanvar1983@mail.ru

Калидвожаҳо: ҳиссаҳои номустақили нутқ, ҳиссача, ҳиссачаҳои пурсишӣ, пайвандак, пайвандакҳои тобеъкунанда ва пайваस्तкунанда, осори манзум ва мансур, осори садаҳои X – XIII.

Мақолаи мазкур ба шарҳи маъноҳои пайвандакҳо, ки дар осори садаҳои X – XIII ба вазифаи ҳиссачаҳо қорбаст гардидаанд, баҳшида шудааст. Таъкид гардидааст, ки то ин дам ба масъалаи мазкур ба ҷуз қайдҳои ҷудогона, ки танҳо дар лугатномаҳо мушоҳида мегарданд, тадқиқоти густарда сурат нагирифтааст. Дар мақола бо таъкид ба маводи фактологӣ мутааллиф дар заминаи осори мансуру манзум ин муаммо ба риштаи таҳқиқ қашида шудааст. Ибтот қарда шудааст, ки дар осори садаҳои X – XIII беиштар пайвандакҳои тобеъкунанда ба вазифаи ҳиссачаҳо истифода шуда, доираи қорбурди пайвандакҳои пайваस्तкунанда ба ин вазифа маҳдуд мебошад.

Ключевые слова: вспомогательные части речи, частицы, вопросительные частицы, подчинительные и соединительные союзы, поэтические и прозаические произведения, литература X-XIII веков

Статья посвящена анализу грамматических смыслов союзов, используемых в произведениях литературы X-XIII столетий в функции частиц. Подчеркивается, что данная проблема, за исключением разрозненных замечаний, не становилась объектом отдельного исследования. На основе богатого фактологического материала, извлеченного из поэтических и прозаических произведений, проведен анализ случаев функциональной замены частиц союзами. Доказано, что в произведениях X-XIII веков в функции частиц больше использовались подчинительные союзы, нежели сочинительные.

Key-words: auxiliary parts of speech, particles, interrogative particles, subordinate and coordinate conjunctions, poetical and prosaic works, literature of the X-th – the XIII-th centuries

The article is an analysis of grammatical senses of conjunctions used in the literary productions of the X-th – the XIII-th centuries in the function of particles. It is underscored that the given problem, separate remarks exclusive, didn't become an object of any special research. Proceeding from a rich factological material extracted from poetry and prose, the author conducted

an analysis referring to the cases of functional substitution of particles for conjunctions. It is proved that in the works of the X-th – XIII-th centuries subordinate conjunctions were used more than coordinate ones.

Ҳарчанд оид ба вижагиҳои забони осори садаҳои X – XIII пажӯҳишҳои мутааддид сурат гирифтааст, аммо ба вазифаи якдигар истифода шудани аносири ёвари сервазифа аз назари муҳаққиқон дур мондааст. Аз ин рӯ, омӯхтани чунин вижагии забони осори ин давр ба ошкор сохтани манзараи грамматикӣ эҷоди суҳанварони аҳди X – XIII кумак хоҳад расонд.

Ҳангоми мавриди таҳқиқ қарор додани пайвандакҳои давраи мазкур ин нукта мусаллам мегардад, ки онҳо танҳо ба вазифаи худ истифода нашуда, дорои вазифаҳои зиёд будааст. Бояд гуфт, ки хусусияти сервазифагӣ касб кардани калимаҳои ёридиҳанда, бахусус пайвандакҳо, эҷоди давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ набуда, балки он мерос аз давраи миёнаи инкишофи ин забон (садаҳои IV-III пеш аз мелод – VII – VIII мелодӣ) аст. Матнҳои гуногунжанри даврони Сосониён бар он шаҳодат медиҳад, ки ин хусусият дар ин давра басо ривоч гирифта будааст. Танҳо як назари сатҳӣ ба “Қорномаи Ардашери Бобакон”, ки яке аз матнҳои калонҳаҷми ин давра буда, фарогири 5000 аносири луғавист, кофист, ки манзараи комили қорбурди чунин унсурҳоро дар вазифаҳои муҳталиф нишон диҳад. Чунончи, пайвандаки тобеъкунандаи “ки” ба ҷуз вазифаи пайвандакиаш, боз ҳамчун ҳиссаҷаи саволӣ ба қор бурда шудааст (6, с.125). Бо эҳтимоли қавӣ метавон гуфт, ки хусусияти сервазифагӣ касб кардани ин гурӯҳи унсурҳои ёридиҳанда ба таҳаввулоти ҷиддии забони ниёгонамон, яъне аз сохтори флективӣ ба аналитикӣ гузаштани он, робитаи қавӣ дорад.

Доир ба пайвандакҳо забоншинос Н. Бозидов (ниг.:3) ва ҳиссаҷаҳо А. Халилов тадқиқоти доманадореро анҷом додаанд, аммо аз хусуси ба вазифаи якдигар истифода шудани ин воҳидҳои забон ишорае нашудааст.

Лозим ба ёдоварист, ки ин ҷониб ба вазифаи якдигар истифода шудани унсурҳои ёвари сервазифаро дар осори давраи мавриди назар дар мисоли истифодаи пасоянди – ро ба вазифаи пешояндҳо дар заминаи осори манзуму мансури ин қарн, “Гулистон” – и Саъдӣ, “Ҳудуд – ул - олам” – и маҷҳулмуаллиф ба риштаи таҳқиқ қашидааст¹.

Ҳоло барои намуна пайвандакҳои “агар”, “ки”, “то” ва “ҳам”- ро меоварем, ки дар осори садаҳои X – XIII ба вазифаи ҳиссаҷаҳо истифода шудаанд. Масалан, мушоҳида мешавад, ки дар абёти зерин пайвандаки «**агар**» ба вазифаи ҳиссаҷаи пурсишии «**ое**» омадааст:

Бигуфтам, ки ту бозгӯ мар маро,

Агар меҳтарӣ, ё ки ҳай кеҳтарӣ (5, ҷ.7, с.3208).

Унси ту бо модару бобо қучост?

Гар ба ҷуз Ҳақ мӯнисонатро вафост.

¹ Қўрғонов З. Қорбурди пасоянди – ро ба вазифаи пешояндҳо//Номаи донишгоҳ (фанҳои гуманитарӣ). – Ҳучанд, 2017. - №1 (50). – С.144 – 149; Қўрғонов З. Вусъати вазифаҳои ҳиссаҳои номустакили нутқ дар асри XIII (дар заминаи «Гулистон» - и Саъдӣ) //Аҳбори ДДХБСТ (силсилаи илмҳои гуманитарӣ). – Ҳучанд, 2018. - №1 (74). – С.110 – 116; Қўрғонов З. Ҳиссаҷаи “магар” дар як рисолаи маҷҳулмуаллиф//Ошёни меҳр. - Ҳучанд:Меъроҷ, 2016.- С.107 – 113.

Унси ту бо дояву лоло чӣ шуд?

Гар касе шояд ба ғайри Ҳақ азуд (7, с.229).

Забоншинос Н.Бозидов ҳангоми таҳлили пайвандаки мавриди назар таъкид кардааст, ки: “Пайвандакҳои шартиро ҳам мувофиқи маъно ва вазифаашон ба ду гурӯҳ чудо кардан лозим аст. Яке, пайвандакҳои хоси шартӣ. Инҳо **агар (гар, ар)** ... буда, танҳо хоси ҷумлаи шартӣ мебошанд. Инҳо ҳамчун пайвандакҳои **яквазифа** ва **якмаъно** (таъкид аз мост –Қ.З.) танҳо барои ифодаи алокаи грамматикӣ ҷумлаи пайрави шартӣ ба сарҷумла хизмат мекунанд” (3, с.72).

Аз ду байти дар боло оварда ва абёти дар зер буда маълум мегардад, ки ин пайвандак “яквазифа ва якмаъно” набуда, дар як маврид ба вазифаи ҳиссаҷаи “**оё**” омада бошад, дар мавриди дуҷумла ба вазифаи ҳиссаҷаи “**кошкӣ**” истифода гардидааст:

То нагардӣ ту гирифтори «агар»,

*Ки **агар** ин кардаме ё он дигар (7, с.137).*

*Оҳ **агар** вақте чу гул дар бўстон ё чун суман,*

Дар гулистон ё чу нилфар дар обат дидаме (14, с.337).

Чӣ латифаст қабо бар тани чун сарви равонат,

*Оҳ, **агар** чун камарам даст расидӣ ба миёнат (13, с.80).*

Муҳаққиқи мазбур «пайвандаки «ки» дар забони тоҷикӣ пайвандаки сермаънотарин ва сервазифатарин» (3, с.44) буданашро таъкид карда, ин сервазифагиро аз рӯи алоқаманд кардани ҷумлаҳои пайрави гуногун бо сарҷумла, ки бо ин пайвандак сурат мегирад, дар назар дорад.

Аз рӯи далелҳои мавҷуда маълум мегардад, ки ин пайвандак дар осори манзуми мансури садаҳои X – XIII ба вазифаи ҳиссаҷаи «ҳамоно» мавриди корбасти аҳли эҷод қарор мегирифтааст:

*Тақдир, **ки** бар қуштанат озарм надоишт,*

Бар ҳусни ҷавоният дили нарм надоишт (8, с.192).

Харе зин карда буданд, барништам ва бирондам ва албатта, **ки** надонистам, ки кучо меравам (2, с.172).

Ҳар касе мегуфт, ки инак шӯх ва далер марде, **ки** ўст (2, с.568).

З-аҳмақон бигрез, чун Исо гурехт,

*Сўҳбати аҳмақ басте хунҳо, **ки** рехт (7, с.281).*

Доираи сервазифагии пайвандаки «то» нисбат ба пайвандакҳои дигар густарда буда, он дар як маврид ба вазифаи ҳиссаҷаи саволии «**оё**» омадааст:

Ҳама номдорони Эронсипоҳ

Ниҳоданд чаши аз шигифтӣ ба роҳ,

*Ки **то** кист ин мард аз Эронзамин,*

Ки ёрад гузаштан бар ин дашти кин? (10, ҷ.5, с.219).

*Ҷои дигар барои ифодаи ҳиссаҷаи таъкидии «**ҳаатто**»:*

... фарох шавад, ки эшон ҳама чиз ба сим хариданд **то** коху хезум (5, ҷ.14, с.14).

*Ҳама ҷаҳон зи ту очиз шуданд **то** дарё,*

Надоишт ҳеч кас ин қадру манзалат зи башар (9, с.75).

В – он ки дуто бошад бо ӯ бадал,

***То** дили фарзандон бо ӯ дӯстост (9, с.19).*

Агар ройи олий бубинад ўро дил хуш карда ояд ба ҳама бо баҳо **то** ба ҳадиси мол, ки бад – ӯ арзонӣ дошта ояд (2, с.49). Бўнасор об бар осмон андохт, ки **то** як асбу астар ба кор асту изтиробҳо кард (2, с.59).

...хон мағлуб шуд ва оқибат аҳлу қавми **ӯ** **то** занону духтар дар даст омаданд (12, қ.1, с.107).

Дар мавриди сеюм ба вазифаи ҳиссачаи таъкидии «**зинҳор**» ба кор рафтааст:

*Ба Сосониён **то** мадоред умед,*

Маҷӯед ёқут аз сурхбед (10, қ.10, с.65).

Бад-ӯ гуфт Баҳром, к- «Эй туркзод,

*Ба хун рехтан **то** набоиш ту шод (10, қ.9, с.272).*

Намонад кас дар ин дайри сипанҷӣ,

*Ту низ ар ҳам намонӣ, **то** наранҷӣ (4, с.298).*

*Ҳақир **то** нашуморӣ ту оби чашми фақир,*

Ки қатра – қатра борон чу бо ҳам омад ҷуст (13, с.51).

Ва ниҳоят дар вазифаи чорум барои ифодаи ҳиссачаи «**ҳамоно**» омадааст:

Алӣ нома ба хатти Амир Масъуд, ки эшон надида буданд ба Бӯсаиди дабир дод ... набишта буд ... чун наврӯз бигзарад сӯи Ғазнин равем ва тадбири бародар чунонки бояд сохт, бисозем, ки моро аз вай азизтар кас нест **то** ин ҷумла шинохта ояд, иншооллоҳ ... (2, с.9).

Агар ройи Алӣ бубинаду фармон бошад, якеро аз мӯътамадони даргоҳ **то** берун биншинад ва ин бандагон он ҷо раванд (2, с.21).

Шаб чу шаҳ Маҳмуд бармегаиш фард,

Бо гурӯҳе қавми дӯздон бозх(в)ард.

Пас бигуфтандаш: «Киӣ, эӣ булвафо!»

Гуфт шаҳ: «Ман ҳам якеам аз шумо».

Он яке гуфт: «Эӣ гурӯҳи макркеш!

***То** бигӯяд ҳар яке фарҳанги хеш.*

То бигӯяд бо ҳарифон дар самар,

К-ӯ чӣ дорад дар ҷибиллат аз ҳунар?» (7, с.630).

Гар оқилу ҳушёрӣ в – аз дил хабар дорӣ,

***То** одами – т хонанд, варна кам аз анъомӣ (14, с.146).*

Пайвандаки «**ҳам**», ки вазифаи таъмин кардани алоқаи баробарии аъзоҳои ҷумла ва ҳуди ҷумлаҳоро бо тобиши таъкид ба ҷо меорад, дар осори ин давр ба вазифаи ҳиссачаи «**низ**»: омадааст:

Як лахти хун бачаи токам фирист аз он – к,

*Ҳам бӯи мушк дорад, **ҳам** гунаи ақиқ (5, қ.49, с.257).*

Ин ноҳияте аст **ҳам** аз Табаристон (5, қ.49, с.258). Ту **ҳам** мумкин нахоҳӣ будан дар шуғли хеш (5, қ.49, с.258). Ва сухан буд, ки дар як китоб, нақл аз шайхе буд ва дар катоби дигар аз шайхе дигар ба хилофи он; ва изофоти ҳикоёту ҳолоти мухталиф **ҳам** буд (1, с.3). Мудаббирони мамолики он тараф дар дафъи мазаррати эшон мушоварат ҳамекарданд, ки агар ин тоифа **ҳам** бар ин насақ рӯзгоре мудовамат намоянд, муковамат мумтанӣ гардад (13, с.49).

*Шудам тир бад - ин сону ту **ҳам** худ на ҷавонӣ,*

Маро сина пуранҷуху ту чун ҷафтакамонӣ! (8, с.321).

Ҳамин тарик, маърифати дурусти тобишҳо ва вазифаҳои гуногуни айни як унсури ёридиҳандаи нутқ дар ҳалли маъноҳои сарбаста ва мураккаби матнҳои мансуру манзум заминаи мусоидеро фароҳам меоварад. Аз рӯи мушоҳидаи мо дар осори садаҳои X – XIII бештар пайвандакҳои тобеъкунанда ба вазифаи ҳиссачаҳои истифодаи шуда, доираи қорбурди пайвандакҳои пайваस्तкунанда ба ин вазифа маҳдуд

мебошад. Маълум мегардад, ки пайвандакҳои тобеъкунанда нисбат ба пайвандакҳои пайвасткунанда дар ин давр ба вазифаи ҳиссаҷаҳо вусъати комил доштааст. Ниҳоят, чунин вазоифи пайвандакҳо ба ин давр хос набуда, оғози он аз давраи миёнаи забонҳо сарчашма гирифтааст.

ПАЙНАВИШТ:

1. *Аттор Фаридаддун. Тазкират – ул – авлиё /Ф. Аттор. Таҳия танзим ва баргардони матн М. Оқилова. – Хучанд, 2009.*
2. *Байҳақӣ Абулфазл. Таърихи Байҳақӣ/Абулфазл Байҳақӣ. Бо тасҳеҳи Алиакбари Фаёз. Техрон: Интишороти Хурмус, 1387 (2009 – и мелодӣ). Чопи аввал. – 10 + 990 с.*
3. *Бозидов Н. Пайвандакҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик/Назаршо Бозидов. – Душанбе: Маориф, 1985.*
4. *Ганҷавӣ Низомӣ. Куллиёт (Хусарву Ширин)/Низомии Ганҷавӣ. – Душанбе: Адиб, 2012.*
5. *Деҳхудо А. Лугатнома/Алиакбари Деҳхудо. Ҷилдҳои 1 – 50. – Техрон: Муассисаи интишорот ва чопи Доғистгоҳи Техрон, 1328.*
6. *Книга деяний Ардашира сына Папака. Транскрипсия текста, перевод со среднеперсидского, введение, комментарий и глоссарий О.М.Чунаковой. – Москва, 1987. – 164 с.*
7. *Румӣ Ҷалолуддин. Маснавии маънавӣ/Ҷалолуддини Румӣ. Таҳия танзим ва баргардони матн Баҳриддин Ализода. – Техрон: Нашири замон, 2001.*
8. *Рӯдакӣ Абӯабдуллоҳ. Ашъор. Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва луготи тавзеҳот аз Расул Ҳодизода ва Алии Муҳаммадии Хуросонӣ. – Душанбе: Адиб, 2007.*
9. *Фаррухӣ. Девон. – Техрон, 1350.*
10. *Фирдавсӣ Абулқосим. Шоҳнома (Ахтарони адаб)/Абулқосим Фирдавсӣ. Ҷилдҳои 1 – 10. – Душанбе: Адиб, 2007 – 2010.*
11. *Ҳудуд – ул – олам мина – л – Машириқ ила – л – Мағриб. Таҳиякунандаи матн ва муаллифи пешгуфтор А.Ҳасанов. – Душанбе: Бухоро, 2014.*
12. *Ҷувайнӣ Атомалик. Таърихи ҷаҳонгушойи Ҷувайнӣ/Атомалик Ҷувайнӣ. Ба саъю эҳтимом ва тасҳеҳи аллома Қазвинӣ. – Машиҳад, 1312.*
13. *Шерозӣ Саъдӣ. Гулистон/С.Шерозӣ. (Бар асоси тасҳеҳ ва табъи шодравон Муҳаммадалии Фурӯғӣ (бо маънии вожаҳо ва шарҳи ҷумлаҳову байтҳои душвор). Мураттиб ва баргардони матн Обиди Шакурзода. – Душанбе, 2009. – 345 с.*
14. *Шерозӣ Саъдӣ. Куллиёт/С.Шерозӣ. Аз рӯи нусхаи тасҳеҳшудаи Муҳаммадалии Фурӯғӣ. – Техрон: Қақнус, 1371.*

Reference Literature:

1. *Attor Faridaddun. Anthology of Holy Men. – Faridaddun Attor. Transposition of the text by M. Akilov. – Khujand, 2009.*
2. *Baykhaki Abulfazl. The History of the Baykhaki. // Abulfazl Baykhaki. Unde the editorship of Aliakbar Fayoz. – Tehran: “Hermes” publishing-house, 1387/2009. The first edition. – 10+990 pp*
3. *Bozidov N. Conjunctions in Modern Tajik Language // nazarsho bozidov. – Dushanbe: Enlightenment. 1985*
4. *Ganjavi Nizomi. Compositions (Khusrav and Shirin) // Nizomi Ganjavi. – Dushanbe: Man-of-Letters, 2012*

5. Dehhudo A. *Dictionary* // Aliakbar Dehhudo. *VV. 1-50*. – Tehran: Tehran University publishing-house. 1328 hijra
6. *The Book of Deeds Performed by Ardashir, Papak's Son. Transcription of the text, translation from Persian, introduction, commentary and glossary* by O. M. Chunakova. – Moscow, 1987. – 164 pp
7. Rumi Jaloliddin. *The Poem about the Concealed Sense* // Jaloliddin Rumi. *Preparation and transposition of the text* by Bahriddin Alizoda. – Tehran: Time of Edition. 2001
8. Rudaki Abuabdullokh. *Poems. Preparation of the texts, authors of the introduction, commentaries and glossary: Rasul Khodizoda and Aliya Mukhammadi Khurosoni*. – Dushanbe: Man-of-Letter, 2007
9. Farruhi. *Divan*. – Tehran, 1350 hijra
10. Firdawsi, Abulkosim. *Shakh-Name (The Star of Poetry)* Abulkosim Firdawsi. *VV. 1-10*. – Dushanbe: Man-of-Letters, 2007-2010
11. *Hudud-ul-olam mina-l-Mashrik ila-l-Magrib. Preparation of the text, introduction: A. Hasanov*. Dushanbe: Bukhara, 2014
12. Djuvaini Atomalik. *Djuvaini's Story Opening the World. Atomalik Djuvaini. Under the editorship of Kazvini*. – Meshkhed, 1312 hijra
13. Sherozi S. *The Rose Garden. Based on the edition of Mukhammadali Furughi. Compilation and transposition of the text* by Obid Shakurzoda. – Dushanbe, 2009. – 345 pp.
14. Sherozi Saadi. *Compositions* // S. Sherozi. *Based on Mukhammadali Furughi's edition*. – Tehran: Kaknus, 1371 hijra.